

The Athens Review

Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου

Απρίλιος 2021 • έτος 12ο - τεύχος 127 - τιμή 5€

of books

ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΑΜΑΡΑΚΗΣ

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Νίκος Δαββέτας
Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Κώστας Καραβίδας

Κρεϊνομανία

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Μια κωμωδία αδυναμίας

Πέτρος Μαρτινίδης

Το λιοντάρι που ζηλεύει

Σπύρος Σφενδουράκης

Μάρθα Νούσμπουμ

Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου

Ανρί Τοννέ

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ένα κλειδί για όλες τις μυθολογίες

Κουάμε Άντονι Άππια

Η Β΄ Πολιτιστική Επανάσταση

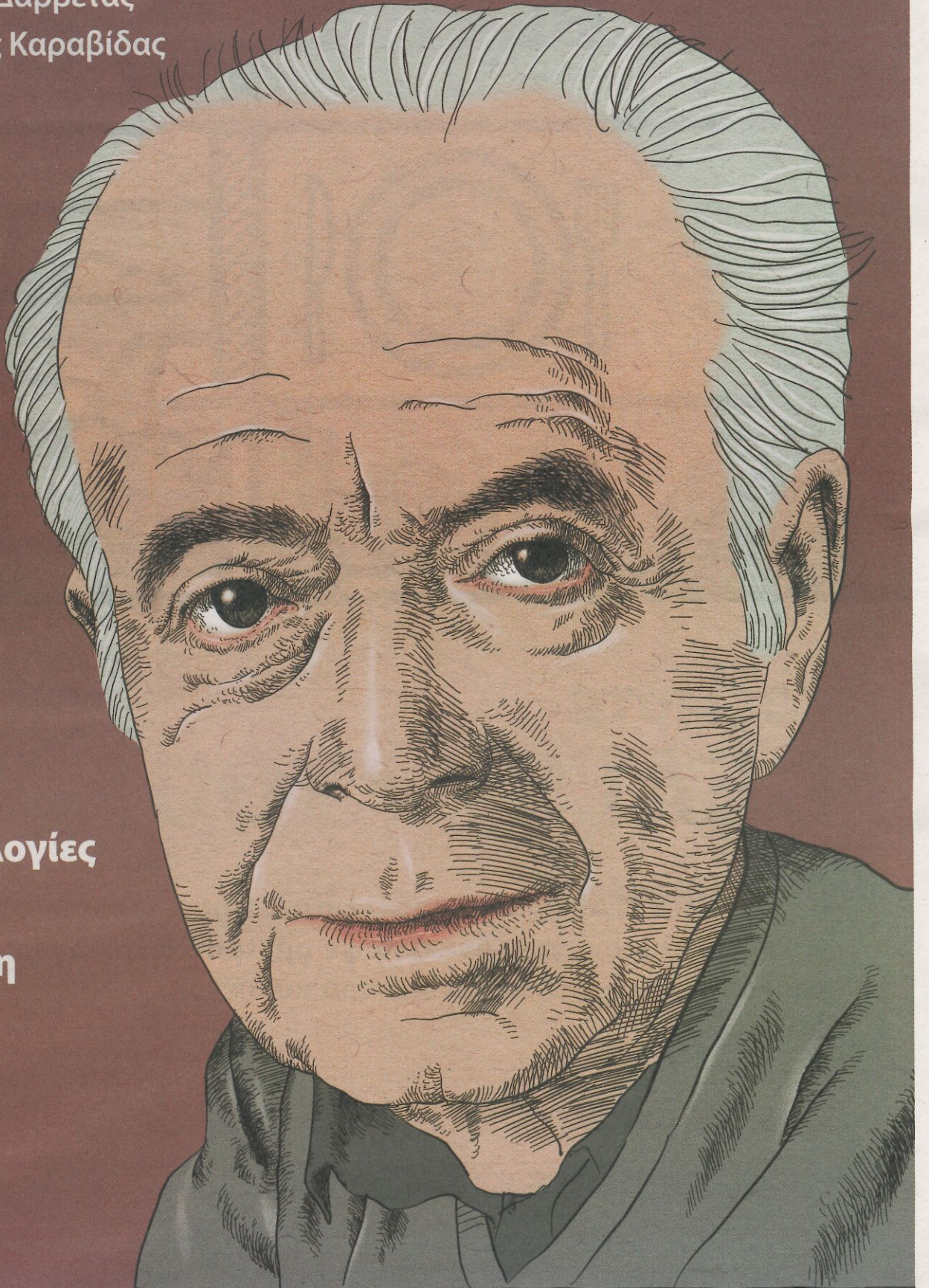
Αντώνης Εφραιμίδης

Άνταμ Ζαγκαγέφσκι

Χάρης Βλαβιανός

Η Βιοηθική και ο νόμος

Κώστας Ν. Κουκουζέλης

Μαρία Γιαννακάκη, κείμενα Θάνος Μ. Βερέμης

Πορτρέτα αγωνιστών του '21

ISSN 1792-0914

9 771792 091002

04

ΓΡΑΦΟΥΝ ΟΙ

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ. Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ανάμεσα στα βιβλία της: *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθολογίας* (1998), *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης* (2000), *Το ολοκάθαρο στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων* (2007).

ΚΟΥΑΜΕ ΑΝΤΟΝΙ ΑΠΠΙΑ (KWAME ANTHONY APPIAH). Καθηγητής Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (NYU). Το πιο πρόσφατο βιβλίο του είναι *The Lies That Bind: Rethinking Identity [Τα ψεύδη που δεσμεύουν: Επανεξετάζοντας την ταυτότητα]*. Στα ελληνικά κυκλοφορούν τα βιβλία του: *Η ηθική της ταυτότητας* (2016), *Κοσμοπολιτισμός* (2015).

ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ. Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με ειδίκευση στην Πολιτική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας. Τελευταίο βιβλίο του: *Ιωάννης Καποδίστριας* (2020).

ΧΑΡΗΣ ΒΛΑΒΙΑΝΟΣ. Διδάσκει Ιστορία και Πολιτική Θεωρία στο Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδος. Έχει εκδώσει 14 ποιητικές συλλογές. Μερικά πρόσφατα έργα του: *Τώρα θα μιλήσω εγώ* (2020), *Αυτοπροσωπογραφία του λευκού* (2018) [βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών], *Το κρυφό ημερολόγιο του Χίτλερ* (2016). Έχει μεταφράσει έργα κορυφαίων ποιητών (Τ.Σ. Έλιοτ, Έζρα Πάουντ, Ουάλτ Ουίτμαν, Ουάλλας Στήβενς, ε.ε. κάμμινγκς, Τζον Άσπερρυ, Αν Κάρσον, Ζμπόγκιου Χέρμπερτ, Ουίλλιαμ Μπλέικ, κ.ά.).

ΜΑΡΙΑ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗ. Σπούδασε ζωγραφική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών με δάσκαλο τον Π. Τέτση και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στην Κίνα, όπου μελέτησε τεχνικές της παραδοσιακής κινεζικής ζωγραφικής. Έχει παρουσιάσει τη δουλειά της σε 35 ατομικές και σε πληθώρα ομαδικών εκθέσεων στην Ελλάδα, την Κίνα, τη Γερμανία, το Βέλγιο, την Ινδία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο, τη Σουηδία και τις ΗΠΑ.

ΝΙΚΟΣ ΔΑΒΒΕΤΑΣ. Συγγραφέας δώδεκα βιβλίων, ανάμεσα σε άλλα των μυθιστορημάτων *Άντρες χωρίς άντρες* (2020), *Ωστικό κύμα* (2016), *Ο ζωγράφος του Μπελογιάννη* (2013) και *Η Εβραία νύφη* (2009), το οποίο τιμήθηκε το 2010 με το Βραβείο Μυθιστορηματος του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη της Ακαδημίας Αθηνών.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ. Έχει εκδώσει ποιητικές συλλογές, μελέτες για την ελληνική λογοτεχνία, καθώς και βιβλιογραφίες. Επίτιμος διδάκτωρ φιλολογίας του ΑΠΘ και του Πανεπιστημίου Πατρών. Πρόσφατο βιβλίο του: *Χωρικά ύδατα*, μελέτες νεοελληνικής λογοτεχνίας (2020).

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΦΡΑΙΜΙΔΗΣ. Διακεκριμένος Καθηγητής Ηλεκτρολόγος Μηχανικός στο Πανεπιστήμιο του Μέριλαντ των ΗΠΑ. Έχει εκτενές ερευνητικό και συγγραφικό έργο σε Τηλεπικοινωνιακά Δίκτυα και εφαρμογές της Θεωρίας Πληροφοριών.

ΑΝΤΑΜ ΖΑΓΚΑΓΕΦΣΚΙ (ADAM ZAGAJEWSKI, 1945-2021). Κορυφαίος πολωνός ποιητής. Στα ελληνικά κυκλοφορεί η συλλογή του *Μαθήματα πιάνου* (2014).

ΟΛΙΑ ΖΙΑΚΑ. Σπούδασε Ελληνική Φιλολογία με μεταπτυχιακό στη Συγκριτική Λογοτεχνία.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΒΙΑΔΑΣ. Διδάσκει νεοελληνική λογοτεχνία ως μέλος Ε.Δ.Π στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η διδακτορική διατριβή του αφορούσε το περιοδικό *Αντί* και την κριτική επαναπροσέγγιση του λογοτεχνικού παρελθόντος στη Μεταπολίτευση (2014). Έχει εργαστεί στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και στη Μέση Εκπαίδευση.

ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ. Φιλολόγος,

βιβλιοθηκάριος. Έχει επιμεληθεί το βιβλίο *Η Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη* (2003) και σε συνεργασία με τους Αντώνη Σμυρναίο και Σμάτη Γεμενετζή-Μαλαθούνη επιμελήθηκε το βιβλίο *Νυχτερινά Σκαλαθόρματα: το συριανό ημερολόγιο (1856-1860) του Μακεδόνα εκπαιδευτικού Χρήστου Ευαγγελίδη* (2019). Πιο πρόσφατο βιβλίο της: *Μούσαις χάρισι θύε και Νέκυια: καθηγητές, συμφορητές, φιλόλογοι* (2018).

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ. Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας και Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Έχει δημοσιεύσει σειρά επιστημονικών άρθρων φιλοσοφίας του δικαίου, πολιτικής φιλοσοφίας και βιοηθικής στην ελληνική και αγγλική γλώσσα. Έχει μεταφράσει και επιμεληθεί τα βιβλία Τόμας Νέιγκελ, *Ισότητα και Μεροληψία* (2011) και Samuel Scheffler, *Θάνατος και η Ζωή μετά*, υπό έκδοση (2018).

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ. Διδάκτορας Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Δίδαξε στο Trakya Üniversitesi της Αδριανούπολης (Τουρκία) και στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Σήμερα διδάσκει στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Δημιουργική Γραφή» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Τελευταία του βιβλία *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ. Μ. Βιζυηνού* (2020) και η επιμέλεια του συλλογικού τόμου *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα* (2021).

Χ. Ε. ΜΑΡΑΒΕΛΙΑΣ. Δικηγόρος και δρ. Νομικής. Νομικός σύμβουλος της ARB. Ασχολείται με την ιστορία της ελληνικής γραφής, τις σχέσεις προφορικού-γραπτού λόγου και τη φαινομενολογία της θρησκείας. Πρόσφατα μετέφρασε τα: Michael Gagarin, *Γραφή και Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο* και Στέφαν Άντρες, *Ο Γκρέκο ζωγραφίζει τον Μεγάλο Ιεροεξεταστή* (έκδοση της Athens Review of Books).

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ. Αρχιτέκτονας και συγγραφέας. Καθηγητής στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τελευταία βιβλία του: *Κριτική και Ενσυναίσθηση. Η εξέλιξη του κριτικού στοχασμού για την τέχνη* (2011), *Χωρίς αποζημίωση* (2011), *Από άλλοι σε άλλοι* (2013), *Σύρριζα* (2014), *17 ώρες* (2016).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ. Καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομικό Τμήμα. Τελευταίο βιβλίο του: *Οι πρόσφυγες και τα καθήκοντά μας απέναντί τους* (2017).

ΣΠΥΡΟΣ ΣΦΕΝΔΟΥΡΑΚΗΣ. Αναπληρωτής Καθηγητής Οικολογίας και Βιοποικιλότητας στο Τμήμα Βιολογικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Επιπλέον του ερευνητικού του έργου που αφορά τα γεωγραφικά πρότυπα της βιοποικιλότητας και τις αποκρίσεις των ζωικών οργανισμών στην ετερογένεια του περιβάλλοντος, έχει μεταφράσει στα ελληνικά αρκετά επιστημονικά εγχειρίδια και βιβλία εκλαϊκευμένης επιστήμης, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται *Η Ανάπτυξη της Βιολογικής Σκέψης* του Ε. Μάυρ και η *Κοινωνιοβιολογία* του Ε.Ο. Γουίλσον.

ΤΟΜΑΣ ΧΑΡΝΤΙ (THOMAS HARDY, 1840-1928). Βρετανός συγγραφέας και ποιητής. Στα ελληνικά έχουν κυκλοφορήσει πολλά έργα του, ανάμεσα στα οποία τα: *Τζουντ ο αφάνης*, *Κάτω από το δέντρο*, *Ο παραστρατημένος εφημέριος*, *Δuo μάτια γαλανά*, *Η τρισαγαπημένη*, *Γαλαζοαίματες κυρίες*. *Μεταξωτοί έρωτες*, *Μια ευφάνταστη γυναίκα*. *Οι τρεις ξένοι*, *Το ημερολόγιο της Αλίσια*, *Ο δήμαρχος του Κάστερμπεριτζ*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 8 Πέτρος Μαρτινίδης
Μια κωμωδία αδυναμίας
- 11 Κουάμε Άντονι Άππια (Kwame Anthony Appiah)
Ένα κλειδί για όλες τις μυθολογίες
- 16 Άνταμ Ζαγκαγέφσκι (Adam Zagajewski)
Δέκα ποιήματα. Μετάφραση Χάρης Βλαβιανός
- 18 Αντώνης Εφραιμίδης
Η Β' Πολιτιστική Επανάσταση ή Για ποια κοινωνική δικαιοσύνη μιλάμε;
- 21 Μιχαήλα Καραμπίνη-ΙΑΤΡΟΥ
Κρείνομανία
— Με τον Στίβεν Κρέιν το 1897 στην πρώτη γραμμή του πολέμου
- 27 Σπύρος Σφενδουράκης
Το λιοντάρι που ζηλεύει
- 31 Μαρία Παννακάκη
Πορτρέτα αγωνιστών του '21. Κείμενα: Θάνος Μ. Βερέμης
- 36 Δημήτρης Δασκαλόπουλος
Ξαναδιαβάζοντας Αντώνη Σαμαράκη
- 41 Κώστας Καραβίδας
Ο Αντώνης Σαμαράκης και ο κινηματογράφος
- 45 Νίκος Δαββέτας
Το ανθρώπινο λάθος και ο κολασμός του
- 46 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου
Ο Αντώνης Σαμαράκης και η τεχνική του παραθέματος
- 48 Θανάσης Β. Κούγκουλος
Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα
— Διερευνώντας ένα παραγνωρισμένο λογοτεχνικό πεδίο
- 51 Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου
Μάρθα Νούσμπουμ
— Ικανότητες, Ισότητα και Δικαιοσύνη
- 54 Κώστας Ν. Κουκουζέλης
Η Βιοηθική και ο νόμος
- 56 Τόμας Χάρντι (Thomas Hardy)
Δuo ποιήματα («Λίγο έξω από το Λάνιβετ», «Σε ένα διαμέρισμα στο Λονδίνο»). Μετάφραση Όλια Ζιάκα
- 58 Χ. Ε. Μαραβέλιας
Το 1821 χωρίς Gala. (Μέρος Β')

Σχέδιο εξωφύλλου: Ο Αντώνης Σαμαράκης από τον Κωνσταντίνο Παπαμιχαλόπουλο

Ιδιοκτησία: Μαρία Βασιλάκη MON ΕΠΕ Εκδότης: Μαρία Βασιλάκη Διεύθυνση: Μανώλης Βασιλάκης Σχέδια: Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος Διαφημίσεις: τηλ: 210 7241063, 6974328837 Νομικοί σύμβουλοι: Τάσος Αβραντίνης, Χ. Ε. Μαραβέλιας Εκτύπωση: ΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕ Διανομή: Άργος Α.Ε. Κεντρική Διάθεση για βιβλιοπωλεία (Αθήνας, Πειραιά, επαρχίας): Χρήστος Μαρίνης, Ζωοδόχου Πηγής 85, 11473 Αθήνα, τηλ: 210-3648170, 210-3648197, fax: 210-3648033, e-mail: mbooks@otenet.gr, Κεντρική Διάθεση για βιβλιοπωλεία (Θεσσαλονίκης, Βόρειας Ελλάδας): Κέντρο του Βιβλίου - Ανθούλα Πουλουκτσή και Σία Ε.Ε., Λασσάνη 3, 54622 Θεσσαλονίκη, τηλ: 2310-237515, 2310-237463, fax: 2310-285857, e-mail: puluktsi@otenet.gr

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Εσωτερικού ετήσια (11 τεύχη) 50 €, φοιτητικές 40 €, οργανισμοί-τράπεζες 200 €, Βιβλιοθήκες 100 €, Εξωτερικού ΕΕ (απλό ταχυδρομείο) 80 €, Ευρώπη εκτός ΕΕ 100 €, Αμερική 100 €.

Εμβάσματα - επιταγές: Μαρία Βασιλάκη - Τραπεζικός λογαριασμός Alpha Bank: 262-00-2320-000930 EUR, IBAN GR54-0140-2620-2620-0232-0000-930, BIC CRBAGRAA

Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα

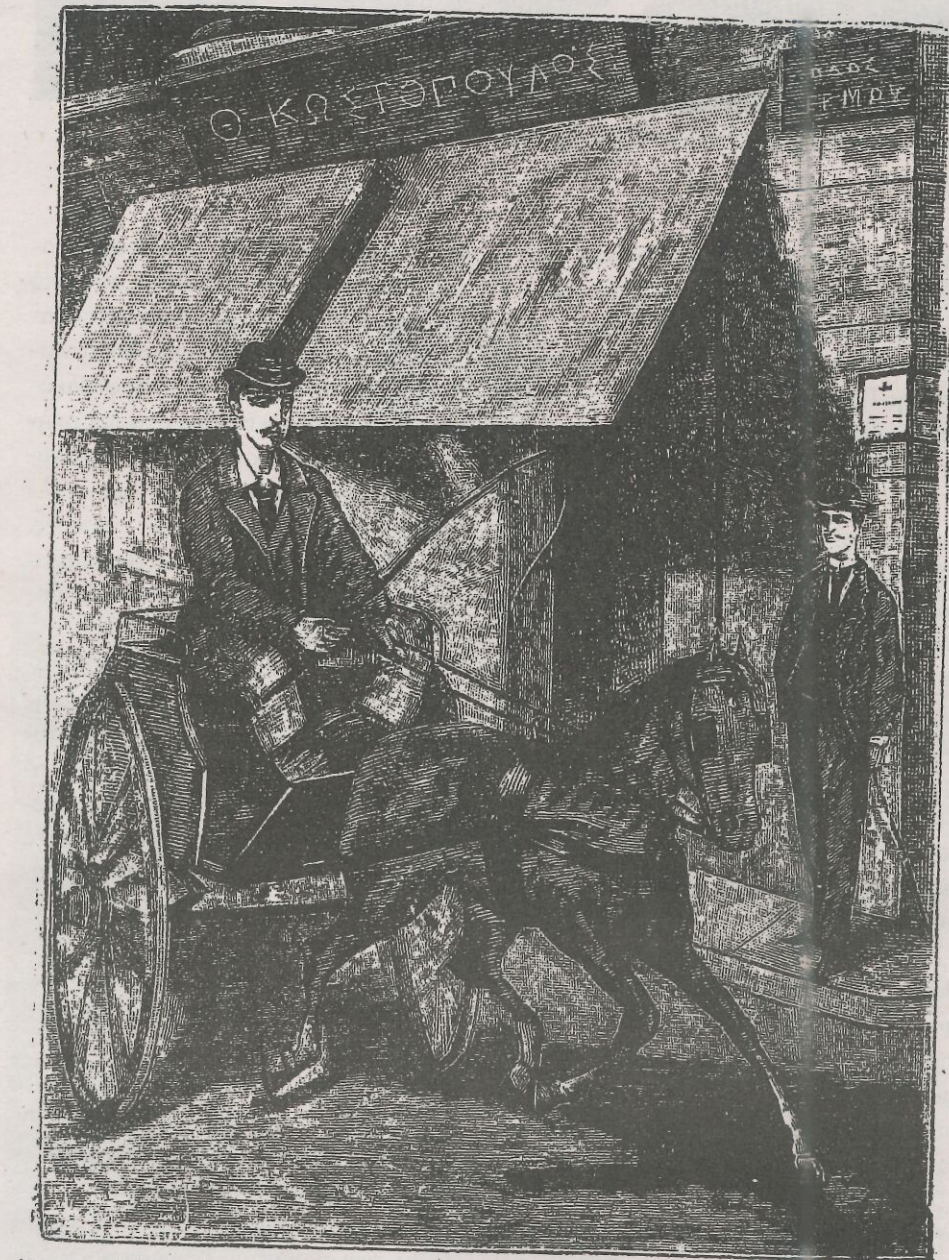
Διερευνώντας ένα παραγνωρισμένο λογοτεχνικό πεδίο

Από τον ΘΑΝΑΣΗ Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟ

Henri Tonnet, *Από το Απόκρυφα Κωσταντινουπόλεως στο Οί Άθλιοι τών Αθηνών. Το ελληνικό «επιφυλλιδικό μυθιστόρημα» του 19ου αιώνα*, μτφρ. Πέτρος Μαρτινίδης, Νεφέλη, Αθήνα 2020, σελ. 368

Η συζήτηση για τη σχέση της ελληνικής μυθοπλασίας του 19ου αιώνα με την αποκαλούμενη από τους Τέοντορ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ «πολιτισμική βιομηχανία»¹ ή αλλιώς «μαζική» ή «λαϊκή κουλτούρα», ανοίγει συστηματικά στην ακαδημαϊκή κριτική, στο πλαίσιο της ερευνητικής ανακάλυψης της ελληνικής πεζογραφίας των ρομαντικών χρόνων,² με τη μελέτη του Παν. Μουλλά *Ο χώρος του εφήμερου* (2007).³ Ο ερευνητής προτιμά τον καθιερωμένο στο συνέδριο του Cerisy (1967) όρο «παραλογοτεχνία / paralittérature» για την έκφραση της μαζικής κουλτούρας στο λογοτεχνικό πεδίο, που καλύπτει «όλες εκείνες τις περιοχές της λογοτεχνίας οι οποίες έχουν [...] μιαν ευρεία λαϊκή κατανάλωση, λειτουργούν συχνά σαν ψυχαναληπτικές φυγές, [...] και διακρίνονται κατά κανόνα από μια σχετική ευκολία παραγωγής», ενώ «τονίζει εξίσου και την πλευρά του τυποποιημένου –στηριγμένου σε φόρμουλες– θεματολογίου, δίπλα στο συνεχώς ανοιχτό και πολύμορφο θεματολόγιο της κυρίως λογοτεχνίας».⁴ Ο Μουλλάς θεμελιώνει την εντυπωσιακή εισχώρηση της παραλογοτεχνίας στην ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα στην αστικοποίηση των πληθυσμών της υπαίθρου, στην υποχώρηση του αναλαφρητισμού, στην εξόρμηση του Τύπου, στον ενθουσιώδη προσεταιρισμό της από τη μαθητική και τη φοιτητική νεολαία και στον ερασιτεχνισμό των συγγραφέων. Παράλληλα, υπάγει το μεγαλύτερο τμήμα της πρωτότυπης μυθιστοριογραφίας στη σφαίρα της εφήμερης παραλογοτεχνίας,⁵ όπως φαίνεται και από τον κατάλογο που επισυνάπτει με 155 ελληνικά αφηγήματα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Μολαταύτα, η ύπαρξη λαϊκής / δημοφιλούς μυθοπλασίας (popular fiction) εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο της έρευ-

Έργο του Δ. Γερανιώτου από την εικονογράφηση του μυθιστορήματος του Ι. Κονδυλάκη *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, 1895, στην οποία συνέπραξαν οι καλλιτέχνες Ν. Λύτρας, Κ. Βολωνάκης, Γ. Ροϊλός, Θ. Άννινος κ.ά.

νας για το ελληνικό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα και τον αντίκτυπό του στο διαμορφούμενο κατά τη διάρκεια του αιώνα αστικό και υπό διαδικασία εξαστισμού γραμματισμένο ή ολιγογράμματο κοινό του ελλαδικού και του εξω-ελλαδικού χώρου. Πριν από τον Μουλλά,⁶ από τη δεκαετία του 1990, ο Γάλλος νεοελληνιστής και σήμερα ομότιμος καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης Ανρί Τοννέ προσεγγίζει ενδελεχώς

ποικίλα ελληνικά μυθιστορήματα με λαϊκό προσανατολισμό. Για τον λόγο αυτό το διεθνές επιστημονικό συνέδριο *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα: Θεωρητικά ζητήματα*, που διοργάνωσε στην Κομοτηνή στις 25-27 Μαΐου 2018 το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, αφιερώνεται στον Τοννέ ως μικρή ανταπόδοση των μεγάλων επιστημονικών

οφειλών της κοινότητας των νεοελληνιστών προς το διακεκριμένο μέλος της.⁷

Ο Τοννέ σ' ένα πρωτοπόρο συνθετικό μολέτημά του το 2004, έχοντας υπόψη οκτώ έργα από το 1855 έως το 1895, προκρίνει τον όρο «λαϊκό» μυθιστόρημα για τη συναφή ελληνική παραγωγή και κωδικοποιεί τα χαρακτηριστικά του (πολυσέλιδα ή/και πολύτομα κείμενα, έλλειψη αγροτικού κόσμου, λόγια γλώσσα, πολλαπλοί και πολυεθνικοί αστικοί τόποι δράσης, ασυνεχής αφήγηση με κεφάλαια-σκηνές, αναδρομές στο παρελθόν, μεγάλος αριθμός δρώντων προσώπων, οδηγίες του αφηγητή προς τον αναγνώστη, κοινωνικός προβληματισμός, μανιχαϊκή σύγκρουση του καλού με το κακό).⁸ Διευκρινίζει πως η λαϊκότητά του έγκειται στην αφηγηματική συγγενείά του με το παραμύθι και στην κατασκευή μυθιστορηματικών ηρώων με υπόδειγμα ανθρώπους του λαού και όχι στην ανάγνυσή του από τον λαό. Το 2018 επανέρχεται στη γενική θεώρηση του ελληνικού περιπετειώδους μυθιστορήματος του 19ου αιώνα με μία σημαντική μονογραφία στα γαλλικά,⁹ όπου πλέον κλίνει –με μία ευρύτερη σημασία– στην κατηγοριοποίησή του ως «επιφυλλιδικό μυθιστορήματος». Η μονογραφία αυτή μεταφράζεται επιτυχώς στα ελληνικά το 2020 από τον ειδήμονα στα ζητήματα της μαζικής κουλτούρας ομότιμο καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ Πέτρο Μαρτινίδη με τον τίτλο: *Από το Απόκρυφα Κωσταντινουπόλεως στο Οί Άθλιοι τών Αθηνών. Το ελληνικό «επιφυλλιδικό μυθιστόρημα» του 19ου αιώνα*.

Καθώς ο υπόρρητα αξιολογικός όρος «παραλογοτεχνία» είναι συνδεδεμένος με τις συνθήκες τυποποίησης, κατανάλωσης και διακίνησης του ψυχαγωγικού εντύπου (π.χ. κόμικς) στον 20ό αιώνα, ο Τοννέ καταφεύγει στη δόκιμη ορολογία για το γαλλικό μυθιστόρημα συνέχειας του 19ου αιώνα (λαϊκό / επιφυλλιδικό μυθιστόρημα – roman populaire / roman-feuilleton). Εξάλλου, το γαλλικό μυθιστόρημα είναι το κατεξοχήν πρότυπο για το ημέτερο «πρωτότυπον κοινωνικών μυθιστορημάτων», όπως συνήθως ταξινομείται στους υπότιτλους, όπου το επίθετο «πρωτότυπο» σημαίνει την ελληνική και –υποτίθεται– ηθική συγγραφική πρόταση σε αντιδιαστολή με την πληθώρα

των δήθεν επιζήμιων μεταφράσεων, ενώ το «κοινωνικό» σηματοδοτεί το περιεχόμενό του. Ωστόσο, το ερώτημα είναι ποιες πιθανές ομάδες συνιστούν το μη λόγιο αναγνωστικό κοινό αυτών των μυθιστορημάτων.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1879 οι εγγράμματοι πολίτες του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου ανέρχονταν σε 318.946 ή σε ποσοστό 19% του συνολικού πληθυσμού, ενώ ανάμεσά τους καταγράφονται μόλις 56.093 γυναίκες, δηλαδή λιγότερο από το 1/6 των εγγράμματων.¹⁰ Οι αριθμοί περιγράφουν τους εν δυνάμει μικροαστούς αναγνώστες του ελληνικού κράτους,¹¹ που προφανώς δεν ταυτίζονται με τη λογισούνη, αλλά δεν συμπίπτουν και με τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Η καθαρεύουσα των μυθιστορημάτων δεν τους ενοχλεί ούτε τους δυσκολεύει ιδιαίτερα, διότι δεν διαφέρει από την καθαρεύουσα των εγχειριδίων στα σχολεία στα οποία μαθαίνουν στοιχειώδη γράμματα. Από τα μέσα του αιώνα και μετά οι γυναίκες αρχίζουν με αργούς ρυθμούς να συμμετέχουν στην εκπαίδευση και να συνθέτουν ένα χωριστό υποσύνολο του αναγνωστικού κοινού, με αποτέλεσμα το μυθιστόρημα, που υποκαθιστά την επαφή τους με τον δημόσιο χώρο, να εξελίσσεται σε «κατ' εξοχήν γυναικείο ανάγνωσμα».¹²

Ο Τοννέ αναλύει διεξοδικά στο βιβλίο του επτά μυθιστορήματα που εκδίδονται από το 1862 έως το 1895 στην Αθήνα, στην Κωνσταντινούπολη, στο Λονδίνο και στην Αλεξάνδρεια: *Η Επτάλοφος ή Ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως* (1855-1862) του ψευδώνυμου Πέτρου Ιωαννίδη του Αγερώχου,¹³ *Ο Διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει* (1862) του Στέφανου Θ. Ξένου, *Η Κλεονίκη* (1867) του κρυπτώνυμου Β.Ι.Α., *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* (1867) του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα, *Ο Βασιλεύς του Άδου* (1882) του Κωνσταντίνου Μεγαρέως, *Η Γυφτοπούλα* (1884) του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και *Οι Άθλιοι των Αθηνών* (1895) του Ιωάννη Δ. Κονδυλάκη. Τα προαναφερόμενα επτά μυθιστορήματα απαρτίζουν τη βάση για τη διατύπωση μιας θεωρίας του ελληνικού λαϊκού μυθιστορηματος του 19ου αιώνα, που αναπτύσσεται σε τρία μέρη: «Το είδος», «Χαρακτηριστικά της αφήγησης» και «Θεματική και ιδεολογίες».

Στο πρώτο μέρος ο συγγραφέας εκθέτει τις απόψεις του για τις διαφορετικές πτυχές της υφιστάμενης ορολογίας, αναδιφά στην προέλευση, την εξέλιξη, τους τρόπους κυκλοφορίας και την υποδοχή του λαϊκού / επιφυλλιδικού μυθιστορηματος, επισημαίνει παρεμφερή είδη, παραθέτει την υπόθεση του κάθε έργου από το ερευνητικό σώμα των κειμένων και ασκεί κριτική. Η προτεινόμενη έννοια του επιφυλλιδικού μυθιστορηματος ανταποκρίνεται τόσο στο μυθιστόρημα που παρουσιάζεται σε «διαδοχικές συνέχειες» σε εφημερίδες ή φυλλάδια όσο και στο αυτοτελώς δημοσιευμένο μυθιστόρημα

με ή χωρίς συνδρομητές, που είναι «ένα εκτενές κείμενο [...] συστηματικά τεμαχισμένο σε σκηνές που διαδραματίζονται σε διάφορους τόπους και χρόνους» (σσ. 30-31).

Το δεύτερο μέρος συγκροτεί μία μεθοδική αφηγηματολογία του ελληνικού λαϊκού μυθιστορηματος, στην οποία επιχειρείται η άρθρωση των κανονικοτήτων που διέπουν την αφηγηματικότητα της συγκεκριμένης πεζογραφίας. Εξετάζονται οι συμβάσεις της πλοκής (θετική ή αρνητική έκβαση για το ζεύγος των ερωτευμένων), οι αφηγηματικές τεχνικές (πολυπρόσωπη αφήγηση, εγκιβωτισμένες ιστορίες, κατάτμηση σε αυτόνομες σκηνές, θεατρικού τύπου μονόλογοι και διάλογοι), ο αφηγηματικός χρόνος (γραμμική σειρά των επεισοδίων και αναλήψεις), η λειτουργία του αφηγητή (αφηγητής-παραμυθίας που καθοδηγεί τον αναγνώστη και σχολιάζει τα τελούμενα), η γλώσσα (λόγια στον αφηγηματοποιημένο και καθημερινή ή αργκό στον αναφερόμενο λόγο), ο χώρος της δράσης (κυριαρχεί η ελληνικού ενδιαφέροντος κοσμοπολίτικη Κωνσταντινούπολη και έπεται η Αθήνα και τα άλλα κέντρα της ελληνικής διασποράς) και οι στερεοτυπικοί χαρακτήρες (ερωτευμένο ζευγάρι, αγγελικές και διαβολικές κόρες, στρυφνές λαϊκές γυναίκες, ανήθικες μεγαλοαστές, μοιχαλίδες, διαπάλη του αγαθού ήρωα με τον δόλιο αντίμαχό του, υπέρτατος κακός, διώκτης της αδικίας, χαμίνια, κοινωνική διαστρωμάτωση).

Στο τρίτο μέρος ακολουθεί η γαλλική συγκριτολογική παράδοση του τομέα της θεματολογίας και της θεματικής μεθόδου.¹⁴ Εντοπίζονται και ερμηνεύονται τα δεσπόζοντα θέματα και μοτίβα και το ιδεολογικό / πολιτικό υπόβαθρο του ελληνικού επιφυλλιδικού μυθιστορηματος σε συνάρτηση με τα ανάλογα των ευρωπαϊκών και ιδίως των γαλλικών αφηγηματικών κειμένων: μυστικές εταιρείες, εκδίκηση και απονομή δικαιοσύνης, ερωτικές παρασπονδίες και αποπληνήσεις, μαγνητισμός, υπνωτισμός, εγκυκαταλειμμένα παιδιά και αναγνώρισή τους, φαινομενικός θάνατος, φυλάκιση του αθώου, απεικόνιση της Ιστορίας, της κοινωνικής και της εθιμικής συμπεριφοράς, επαφή με τα λογοτεχνικά ρεύματα του ρομαντισμού, του ρεαλισμού και του νατουραλισμού, αντισημιτισμός, αντισημιτισμός, έλεγχος της πολιτικής κατάστασης, ουτοπικός σοσιαλισμός,¹⁵ θεία πρόνοια.

Η μονογραφία *Από το Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως στο Οι Άθλιοι των Αθηνών* είναι αδιαμφισβήτητο ένα έργο υποδομής. Οι διαπιστώσεις μας από την ανάγνωσή της συμβαδίζουν με τις αντίστοιχες του πρόσφατου συλλογικού τόμου *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα* (2021),¹⁶ στον οποίο λαμβάνει μέρος και ο Ανρί Τοννέ. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και κυρίως μετά το 1870 υφίσταται ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα, τόσο στο ελλαδικό

αστικό περιβάλλον όσο και στον εξω-ελλαδικό χώρο της ομογένειας. Τα αφηγηματικά τεχνάσματά του αποβλέπουν εν πολλοίς στην «ψυχαγωγία των μαζών» ενισχύοντας «τα συστήματα προσδοκιών που διευθετεί και αφομοιώνει η τρέχουσα παιδεία» –κατά τον ορισμό του Ουμπέρτο Έκο¹⁷ και σ' έναν μεσαίου μορφωτικού επιπέδου αναγνώστη που απορρέει από την ανάδυση της μικρομεσαίας τάξης τον 19ο αιώνα. Η πρόθεση των πεζογράφων και οι πρακτικές των εκδοτών είναι ομόλογες του επιτυχημένου ευρωπαϊκού λαϊκού μυθιστορηματος και των μεταφράσεών του που μονοπωλούν την ελληνική αγορά. Προφανώς, οι εμπορικοί στόχοι του, απ' όσο μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε τα υπάρχοντα ερευνητικά δεδομένα, δεν έχουν αίσια έκβαση: το ελληνικό μυθιστόρημα δεν καταφέρνει να ανταγωνιστεί και να υποσκελίσει το μεταφρασμένο, ούτε στο πεδίο της προσέλευσης αγοραστών-αναγνωστών ούτε στο επίπεδο της διάδοσης μιας ηθικοπλαστικής ιδεολογίας, προσαρμοσμένης στη συντηρητική νοοτροπία της ελληνικής αστικής τάξης. Παρά ταύτα, η αποτυχία προσοδοφόρας επικράτησης του ελληνικού λαϊκού μυθιστορηματος δεν ακυρώνει τη φιλόδοξη εμφάνισή του τον 19ο αιώνα. Δεδομένου όμως ότι κάθε όρος συναρτάται από τα ιστορικά συμφραζόμενά του, η μελλοντική έρευνα οπωσδήποτε πρέπει να διασαφηνίσει περαιτέρω την ακριβή σύνθεση του λαού / μεσοαστικού κοινού και τις προτιμήσεις του στο ελληνικό συγκείμενο του 19ου αιώνα. ▲

1 John Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα. Εισαγωγή*, μετάφραση Βασίλης Ντζούνης, Πλέθρον, Αθήνα 2015, σ. 104.

2 Βλ. αναλυτικά: Θανάσης Β. Κούγκουλος, «Εισαγωγή. Από τη έρευνα της ελληνικής πεζογραφίας των ρομαντικών χρόνων στη μελέτη του “λαϊκού” μυθιστορηματος του 19ου αιώνα», στο Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Gutenberg, Αθήνα 2021, σσ. 17-29.

3 Παν. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 2007.

4 Πέτρος Μαρτινίδης, *Συνηγορία της παραλογοτεχνίας*, Υποδομή, Αθήνα 1994, σ. 142.

5 Βλ. και Σοφία Ντενίση, «Εκτυλίσσοντας τον μίτο του ελληνικού μυθιστορηματος του 19ου αιώνα: ζητήματα όρων και ορισμών στο διεθνές και εθνικό τους πλαίσιο», στο Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, ό.π., σσ. 50-53.

6 Για τις πρώτες δημοσιεύσεις διαφόρων κεφαλαίων του βιβλίου του Μουλλά από το 1999 βλ. «Εργογραφία Παν. Μουλλά», στο Μαίρη Μικέ, Μίλτος Πεχλιβάνος, Λίζυ Τσιρμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Σοκό-

λης, Αθήνα 2005, σσ. 21-23.

7 Βλ. και Μ. Γ. Βαρβούνης, «Πρόλογος. Η έρευνα του ελληνικού “λαϊκού” μυθιστορηματος του 19ου αιώνα», στο Θανάσης Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, ό.π., σσ. 11-15.

8 Henri Tonnet, «Για μια καινούργια ανάγνωση του ελληνικού “λαϊκού” μυθιστορηματος του 19ου αι.», στο Moschos Morfakidis (επιμ.), *Φιλόπατρις. Αφιέρωμα στον Αλέξη Eudald Solá*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas - Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 2004, σσ. 159-170. Μια πρώτη εκδοχή των θέσεων του Τοννέ περιλαμβάνεται στο άρθρο του: «À propos du roman “populaire” grec au XIXe siècle», *Revue des études néo-helléniques* 8 (1999), σσ. 27-44.

9 Henri Tonnet, *Des Mystères de Constantinople aux Misérables d'Athènes. Le «roman-feuilleton» grec au XIXe siècle*, Classiques Garnier, Paris 2018.

10 Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1881, σ. 33.

11 Για το δύσκολο αναγνώσιμο αναγνωστικό τοπίο του ελληνικού 19ου αιώνα πολύ χρήσιμη είναι η σύνθεση του Αλέξη Πολίτη, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880. Ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.

12 Βλ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισούνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σσ. 27-54. Η εντός εισαγωγικών φράση στη σ. 31.

13 Κατά την εφημερίδα *Ανατολικός Αστήρ* της Κωνσταντινούπολης το μυθιστόρημα προγραμματιζόταν να είναι δεκάτομο. Η έκδοση του πρώτου και μοναδικού σωζόμενου τόμου ξεκίνησε το 1855 αλλά ολοκληρώθηκε το 1862. Βλ. «Βιβλιογραφία», εφ. *Ανατολικός Αστήρ* (5 Ιουνίου 1862), σ. 4: «[...] Μυθιστόρημα πρωτότυπον [...] εις τόμους 10. Τόμ. Α'. εν Κωνσταντινουπόλει, [...] 1862. [...] Του παρόντος Μυθιστορηματος, [...] αρξαμένη η έκδοσις κατά το 1855 έτος, ανεβλήθη μέχρι σήμερα, ένεκα καιρικών περιστάσεων. Οι άλλοι τόμοι θέλουν είναι συντομώτεροι, [...] εκδιδόμενοι αδιακόπως».

14 Βλ. Pierre Brunel, Claude Pichois, André-Michel Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία*, μετάφραση - πρόλογος - σημειώσεις Δημήτρης Αγγελάτος, Πατάκης, Αθήνα 1998, σσ. 184-214.

15 Ειδικά για τον ουτοπικό σοσιαλισμό στο λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα μόλις έχει ολοκληρωθεί υπό την επίβλεψη μου η μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία: Θεοδώρα Μπαγανά, *Στοιχεία Ουτοπικού Σοσιαλισμού στο λαϊκό μυθιστόρημα Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως (1868) του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο - Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας - Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Δημιουργική Γραφή» (ΔΓΡ), Πάτρα 2021.

16 Βλ. σημ. 2.

17 Umberto Eco, *Ο Υπεράνθρωπος των Μαζών. Ρητορική και ιδεολογία του λαϊκού μυθιστορηματος*, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 97-98.